

БАЗОВА ТЕРМІНОЛОГІЯ З ІСТОРІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ В СУЧАСНІЙ ПОЛЬСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Як добре відомо, важливою складовою формування образу минулого є базова термінологія, яка маркує інтерпретовану реальність й покликана формувати саму тональність її сприйняття та позиціонувати в ширшому цивілізаційному контексті. Враховуючи ж, що історична термінологія, може перебувати не тільки в науковому обігу, а й у публіцистиці, художній літературі, історичній пам'яті, на особливості використання того чи іншого поняття неминуче тиснуть позанаукові чинники, зміщуючи його семантичне наповнення. Не реагуючи на такі зміни, наукова продукція здатна цементувати різні стереотипи, а також зумовлювати використання історичних понять у значенні, яке має мало спільного з первісним історичним поняттям. Інша проблема полягає в тому, що часто-густо поняття вживаються автоматично, як само собою зрозумілі, коли через вплив так званого ефекту частоти і тривалості повсюдного використання на рівні підсвідомості притуплюється гострота сприйняття. Виникають ситуації, коли термінологія здатна суттєво змістити акценти в презентованих концепціях, а новітні підходи поєднати з неусвідомлюваною чи навпаки добре завуальованою підтримкою старих концептуальних уявлень.

У нашому випадку базова термінологія як у дзеркалі відбиває проблеми еволюції підходів польських та російських істориків до інтерпретації історії ранньомодерної української державності в сучасних умовах методологічного плюралізму та відсутності ідеологічного диктату (принаймні в Польщі). Понятійний апарат, яким сьогодні оперує польська та російська історіографія, уособлює як оновлення наріжних засад концептуалізації, так і

вплив попереднього дискурсу. Тим паче, що в 1990-ті рр. в середовищі російської історіографії українського раннього модерну відбулося виокремлення так званої модернізаційної течії, представники якої (передовсім Т. Таїрова-Яковлева) відійшли від прочитання української історії крізь призму концепції «загальноросійської культури». Водночас традиціоналісти намагаються в той чи інший спосіб пристосувати останню до новітніх історіографічних віянь.

Амбівалентність ситуації насамперед проявляється в маркуванні української Національно-визвольної війни середини XVII ст. як відправного пункту ланцюга змін, що визначили канву подальшої української ранньомодерної історії та співвідношення українського нарративу з російським та польським. Соціальний вибух в Україні часів Б. Хмельницького кваліфікується в Польщі здебільшого як «повстання Богдана Хмельницького» чи «велике повстання». Менш уживаним є поняття «Хмельниччина»¹. З одного боку, це пов'язує сучасний нарратив з попередньою історіографічною традицією, коли поруч з домінантним поняттям «війна домова» «повстання» вживалося як технічне. З іншого, такий підхід об'єднує польських істориків з англійською історіографією, де домінує поняття «Khmelnytsky's uprising», «Khmelnytsky's war»² як аналогія до типологічно подібних подій в Англії та Нідерландах. Натомість поза польським дискурсом залишається полеміка в українській і частково російській історіографіях щодо понять «національно-визвольна війна», «визвольна війна», «козацька революція», «українська революція», «українська національна революція». Польські історики стали над дискусіями про типологію явища та термінологічний апарат і віддали перевагу свого роду «середньоарифметичному», тим більше, що воно добре вписується у західні практики позначення української Національно-визвольної війни.

З-поміж численних польських дослідників, помічених у справі маркування подій і процесів середини XVII ст., лише З. Вуйцік, Х. Літвін та Є. Клочовський вийшли за рамки «козацького повстання», позначивши початок термінологічного зближення української та польської історіографії з приводу соціального вибуху в Україні середини XVII ст. Заспів належить З. Вуйціку,

який ще у 1989 р., як спостеріг В. Степанков³, ужив поняття «велика війна 1648-1654» та «велике повстання в Україні», повторивши підхід уже в 1990-ті рр. На початку ХХІ ст. Х. Літвін уже використав поняття «народна війна»⁴. Концептуалізуючи проблему соціальної бази, гасел, цілей та вузлових наслідків протистояння, досліднику виявилось затісно в рамках «козацького повстання». Комплекс проаналізованих ним чинників, які свідчили про вихід подій за рамки станового козацького повстання, підштовхнув до спроби відобразити це на рівні термінологічного маркера. Правда, Х. Літвін ще не мав виразного наміру перетворити поняття на центральне подібно до того, як це має місце в українській історіографії. Паралельно він широко послуговується поняттям «велике повстання» як основним⁵. Впадає в око, що з поняття прибрано визначник «козацьке», а відтак воно зміщується у бік розширення до «українського». Утім, шлях до однозначності заміни «козацький» на «український» ще не пройдено, оскільки дослідник і далі автоматично вживає поняття «польсько-козацька війна»⁶, про науковий обіг якого буде сказано далі. Того ж 2000 р. у подібному напрямку пішов і Є. Ключовський, пристосувавши до вибуху середини ХVІІ ст. поняття «народно-козацьке повстання», хоча тут таки послуговується поняттям «велике козацьке повстання»⁷. Урешті, поняття «велике народне повстання» потрапило до загальника з історії Речі Посполитої М. Маркевича⁸.

Колись панівне в польській історіографії поняття «домова війна», яке набуло ще й виразного ідеологічного забарвлення та міцно закарбувалося в історичній пам'яті поляків на рівні символу тих подій, витіснене з базових на маргінес. Однак історіографічне життя «війни домової» далеко не закінчене. Послуговується ним М. Франц у традиційному звучанні як основним маркером подій⁹. Я. Тазбір, М. Маркевич, У. Аугустиняк уживають поняття амбівалентно, радше для позначення початкового етапу Національно-визвольної війни, після якого «домова війна» переростає в ширший рух, зокрема й призводить до створення на українських землях нової держави. Для Я. Тазбіра трансформація сталася, коли події набули міжнародного масштабу: «домова війна перетворилася із внутрішньої на зовнішню, коли

Росія взяла під своє крило козацьку державу (1654)»¹⁰. Паралельно дослідник послуговується поняттями «козацьке повстання» та «польсько-козацька війна», які й несуть основне типологічне навантаження в його прочитанні бурхливих подій середини XVII ст.¹¹ У М. Маркевича «домова війна» переходить у «велике народне повстання»¹². В У. Аугустиняка поняття вживається поруч з «повстанням Хмельницького»¹³.

Утім, таке сусідство понять, попри те що реальні підходи названих дослідників і виходять за опцію, яку передбачає власне концепція «домової війни», нагадує спроби зберегти «домову війну» в активному історіографічному обігу і як поняття, і як своєрідну призму, крізь яку так чи інакше сприймається війна, що похитнула основи Речі Посполитої. Якщо в основній частині української історіографії такою призмою є визвольний характер війни / революції та відновлення державності українського світу, а прочитання більшості російських істориків спирається на концепцію «загальноросійської культури», то для польської історіографії перебування поняття «домової війни» в історіографічній орбіті неминуче тягне за собою формат громадянської війни, а не українсько-польського конфлікту. Той же факт, що поняття функціонує саме в загальниках з польської історії, підживлює традиційний образ подій як суто громадянської війни також і в історичній пам'яті.

Додатковим фактором, який свідчить про саме такий ціннісний шлейф від «домової війни», є поширення поняття «козацько-польська війна» як еквівалента «козацького повстання». І цього разу вже в більшості досліджень. А з самою концепцією «домової війни» асоціюється поняття «бунт Хмельницького» (хоча й на маргінесі)¹⁴. Практично жодна з праць, яка певним чином стосується українсько-польських взаємин середини XVII ст., не обходиться без поняття «польсько-козацька війна». Зустрічається вона і в заголовках¹⁵.

Свого часу Ю. Мицик¹⁶ уже звертав увагу на той факт, що поняття «польсько-козацька війна», «польсько-козацькі стосунки» навіюють хибні історіографічні стереотипи. Обидва опускають події з рівня загальноукраїнського явища на щабель тієї ж таки громадянської війни, по суті на рівні термінології

консервуючи образ, так довго культивований у польській історіографії. Водночас, роблячи стороною війни польський світ, поняття все-таки виходить за рамки «домової війни». Як повний еквівалент останньої, мала б бути «козацько-шляхетська війна». З іншого боку, поширення цього поняття є прямим наслідком штучного розділення понять «козацький» та «український» у контексті створення державних структур на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким. Додатковим підтвердженням цього є автоматичне вживання навіть поняття «козацько-російська війна 1659 року»¹⁷.

У російській історіографії для позначення рубіжного соціального вибуху в Україні середини XVII ст. використовується значно ширший спектр понять. Середовище традиціоналістів демонструє в цьому сегменті здатність адекватно сприймати новітні історіографічні тенденції. Зокрема, після того, як в українській історіографії на початку 1990-х рр. на зміну поняттю «визвольна війна» прийшли поняття «Національно-визвольна війна» та «українська революція», «козацька революція», «українська національна революція»¹⁸, традиціоналісти відреагували позитивно, що вилилося у використання поняття «національно-визвольна війна» та споріднених із ним «народно-визвольна війна» та «народно-визвольний рух»¹⁹. Зокрема, А. Андрєєв прямо визнає рацію українських істориків («національно-визвольний рух чи навіть українська національна революція (так не без серйозних підстав трактує багато українських дослідників ці події)»²⁰. Хоча поняття «визвольна війна» й залишилося в ужитку²¹. Нерідко використовуються паралельно «визвольна війна» та «національно-визвольна війна»²². Як і в сучасній польській, так і в англomовній історіографії (зокрема й українській діаспорній) прижилося поняття «повстання Б. Хмельницького»²³.

Натомість неформальний лідер модернізаційної течії Т. Таїрова-Яковлева, пропонуючи уникати політизації, відхиляє використання таких понять, як «Національно-визвольна війна», «Визвольна війна», «революція» («козацька революція»), «українська національна революція», резонно пропонуючи вдатися до предметних дискусій із залученням фахівців з європейської

історії, щоб з'ясувати особливості типології української ситуації в європейському контексті. Відтак перевага віддається терміну «Хмельниччина», тому і на її думку, всі «мені всі інші терміни видаються політизованими, або з ними треба серйозно зайнятися»²⁴, хоча використовує поняття «повстання Б. Хмельницького»²⁵. Натомість О.В. Баранова оперує поняттям «Національно-визвольна війна»²⁶. Решта ж представників модернізаційного табору уникають термінологічного питання, можливо, тому, що предмет їхніх наукових зацікавлень не охоплює безпосередньо українську Національно-визвольну війну, хоча в деякого й дотичний її.

Якщо у випадку з маркуванням соціального вибуху в Україні середини XVII ст. представники традиціоналістського крила в російській історіографії не відчували особливого дискомфорту, оскільки ніщо тут не загрожувало основам російськоцентричного представлення української історії, то позначення українсько-російського зближення за наслідками Переяславської ради вже безпосередньо зачіпало їх. Ключовою категорією, призначеною зберегти відповідну інтерпретацію, безперечно, є поняття «возз'єднання», успадковане з історіографічного канону радянських часів. У традиціоналістському таборі воно не має альтернативи. Поняття «приєднання» вживається суто технічно, не підважуючи позицій «возз'єднання» як осьового ідентифікатора українсько-російського зближення середини XVII ст. та виразника ідей, закладених до концепції «загальноросійської культури»²⁷. Переяславська рада 1654 р. послідовно подається цією частиною сучасної російської історіографії в категоріях «возз'єднання» з використанням відповідної термінології стосовно Гетьманщини та Московії. Не дивно, що в рамках традиціоналістської моделі знайшлося місце й для давньої російської концепції українсько-московського поєднання в Переяславі 1654 р. на «вічні часи», яку обстоює, приміром, А. Шкваров²⁸.

Л. Заборовський та Б. Флоря намагалися переобґрунтувати потребу зберегти в ужитку поняття «возз'єднання», а К. Кочегаров висловився на підтримку цих новітніх спроб²⁹. Перший дослідник наголошував на тому, що «не сам термін, але

відповідний йому ідейний зміст або елементи останнього нерідко трапляються у висловлюваннях мешканців гетьманату». Щоправда, жодних конкретних прикладів для наочної ілюстрації цього ключового положення наведено не було³⁰. Б. Флоря ж розлого застосував свою інтерпретацію уявлень українського та московського суспільств середини XVII ст. про символіку Переяславської ради 1654 р., що водночас дозволило без зайвих ускладнень усунути віджилі елементи радянської концепції «возз'єднання України з Росією», які відверто наводили тінь на всю російськоцентричну схему, тільки завдаючи шкоди справі збереження її історіографічного життя.

Дослідник відкидає саме поняття «возз'єднання України з Росією», удаючись навіть до жорстких формулювань: «Якщо «возз'єднання» розуміти як уявлення про з'єднання в одній державі двох споріднених народів, «як вільного з вільним, рівного з рівним», це звичайно ніяким історичним фактам не відповідає й говорити про це не доводиться»³¹. Такий підхід по суті став даниною нагальної необхідності визнати невідповідність радянського подання Переяслава 1654 р. сучасним історіографічним уявленням про перебіг українсько-російських відносин до середини XVII ст., а також ідеям, закладеним українською стороною у власну концепцію царської зверхності над Гетьманщиною / Малою Руссю / Україною³². Навзамін, однак, пропонується повернутися до ідеї «возз'єднання Русі», висловленої ще П. Кулішем, яка добре вписується в наведені вище підходи Б. Флорі³³. Тому «термін «возз'єднання» не тільки має право на існування, але й повинен обов'язково вживатися», бо мова йшла про «возз'єднання в одне ціле тих земель, які раніше входили до складу однієї Давньоруської держави, а потім виявилися розділені політичними кордонами, тобто мова йшла про ліквідацію цих кордонів й тим самим про як би повернення до вихідного положення»³⁴. В історичній літературі також прослизнуло, але не утвердилося поняття «об'єднання України з Росією»³⁵, очевидно, покликане усунути помічені Б. Флорею вади поняття «возз'єднання України з Росією».

Утім, попри такі заклики, магістральним напрямком залишається використання саме поняття «возз'єднання України з

Росією», яким широко послуговуються в Росії прибічники «вікопомного» потрактування Переяславської ради 1654 р.³⁶ Та й сам Б. Флоря у своїх пізніших працях повернувся до використання цього поняття³⁷.

Крім того, до «возз'єдначої» концепції як компонент було включено інституційне «возз'єднання» українського та московського православ'я. Принцип використання поняття в церковній сфері той самий: під возз'єднанням розуміється підпорядкування українського чинника московському «Возз'єднання України з Росією не мислилося без возз'єднання Київської митрополії з Московським патріархатом»³⁸. Хоча насправді для відновлення цілісності православного церковного поля у Східній Європі слід було, навпаки, Московському патріархатові повернутися в лоно материнської київської церкви.

Поруч із поняттями «возз'єднання України з Росією» відзеркалювати розчинення українського історичного наративу в російському призначений упроваджуваний термін «єдина держава» для позначення царської зверхності над Гетьманщиною³⁹. Задля цього ж збереглося, хоча й на маргінесі, усталене в радянські часи обмеження верхньої межі української Національно-визвольної війни 1654 роком, тобто відповідною Переяславською радою⁴⁰. Правда, під впливом новітньої історіографічної ситуації, яка просто декласує верхню хронологічну межу, частина російських дослідників традиціоналістського напрямку або уникають питання, або слідом за українськими істориками обтічно ведуть мову про середину XVII ст.⁴¹

Цементувати уявлення про те, що Гетьманщина не може бути поставлена в один ряд із повноцінними ранньомодерними державами, покликаний промовистий правопис із малої літери понять «гетьманщина», «гетьманство», «українське гетьманство», «гетьманат», «козацька держава»⁴², хоча вживається й традиційний правопис «Гетьманщина», «Українське гетьманство», «Українська держава»⁴³. У першому випадку Українська держава фактично зводиться на рівень особливої гетьманської влади, тобто на значно нижчий за «державний» ступінь самоорганізації суспільства. Показова й мовчазна відмова від використання поняття «українська еліта». Уживається лише істо-

ричний термін «козацька старшина». Але без типологізації старшини як еліти губиться повнота структури українського світу, увінчана власне елітою та правителем-гетьманом. Відповідно курсу Москви на розмивання суверенітету Гетьманщини виглядає інакше, ніж це було б у випадку, коли б остання подавалася як повноцінна держава.

Натомість у середовищі модернізаторів спостерігається одназначність у використанні поняття «Українське гетьманство», «Гетьманщина», «Українська держава», «Гетьманська Україна»⁴⁴, за чим стоїть визнання державності військово-політичної структури, утвореної за часів Б. Хмельницького, про що прямо пише Т. Таїрова-Яковлева⁴⁵. Вона ж висловила протипричино вживання в російській історіографії поняття «Гетьманат», оскільки він, «в російській мові абсолютно чітко асоціюється зі П. Скоропадським»⁴⁶. Наявність у науковому словнику модернізаторів понять «Українське гетьманство» та «Українська держава» підкреслює, що вони визнають репрезентаційну стосовно українського світу функцію Гетьманщини як єдиного в ранньомодерні часи українського утворення державного типу.

У польській, як і в українській, російській та в західних історіографіях, основним поняттям для дітища Б. Хмельницького є «козацька держава». Термін настільки приївся, що перестав критично сприйматися. До останнього часу не обговорювали його очевидну семантичну та ціннісну вразливість, яка відразу впадає в око, якщо розглянути поняття в порівняльній площині. Уживається навіть поняття «Козаччина» як еквівалент держави. Приміром, П. Кроль підкреслює, що «зі смертю старого гетьмана та розвитком геополітичної ситуації в регіоні становище Козаччини почало погіршуватися»⁴⁷. На такому тлі додатково підкреслює наявну тенденцію уникнення поняття «український гетьман», на користь «козацькому гетьману», «запорізькому гетьману»⁴⁸.

Хоча поняття «Козацька держава» беззастережно домінує серед польських та російських істориків, але дефініція «Українська держава» все-таки пробиває собі дорогу (у Польщі навіть в загальних «історіях Речі Посполитої») ⁴⁹. При цьому польський історик М. Маркевич, наприклад, уживає обидва поняття пара-

лельно, ніби як синонімічні⁵⁰. Як поєднувальний місток між «козацькою державою» та «українською державою» в польській історіографії зустрічається поняття «держава козацько-українська»⁵¹. Однак ситуація ще не досягла тієї точки, коли б поняття «Українська держава» та «козацька держава» співвідносилися тією мірою, як поняття «Річ Посполита» та «шляхетська держава». Тому за домінування «козацької держави» спекулятивний відтінок продовжує зберігатися як і в українській, так і в російській історіографії. У польському варіанті він працює на збереження шлейфу концепції «домової війни», особливо на рівні історичної пам'яті. Стосовно назви держави, то в Польщі превалює поняття «Військо Запорозьке», яке відбиває історичну самоназву й фігурує у гетьманському титулі. Водночас як рівнозначні використовуються поняття «Гетьманщини та «Гетьманат»⁵².

У польській історіографії традиційно відсутня дилема щодо воз'єднання України з Росією чи приєднання, така актуальна для російських і українських істориків. Так само на маргінесі перебуває проблема історично-правової оцінки Березневих статей 1654 р. Для маркування наслідків Переяславської ради 1654 р. використовується поняття «приєднання». Але якщо з російського боку контрагент окреслено як Московська держава, то з українського здебільшого – «козаки», «Військо Запорозьке». Лише в кількох випадках мова йде про «Україну»⁵³. Домінування поняття «козацька держава» на рівні термінології знову ж таки підсилює навіювання переконання, що козаки виступали лише від свого імені, не репрезентуючи український світ, і що держава, яка виникла упродовж війни, – суто козацьке утворення.

Аналогічні проблеми та смислові конотації виникають і у випадку з поняттями «запорозькі козаки», «низові козаки», «наддніпрянські козаки». Практика використання не змінилася. Поняття прилаштовують до всієї української козацької спільноти, як це робиться і щодо XVI – першої половини XVII ст. Однак не враховуються суттєві зміни в козацькому середовищі, які сталися внаслідок відновлення в середині XVII ст. Української держави і призвели до остаточного виділення запорізьких козаків в окрему гілку українського козацтва.

Важливою ознакою концептуальної заточеності є ставлення до понять «Україна», «Мала Русь», «Малоросія» та похідних. І тут спостерігаються показові відмінності між польськими дослідниками та представниками традиціоналістського крила російської історіографії, при тому як модернізатори мають із першими чимало точок дотику.

Насамперед варто зауважити різновекторність еволюції підходів до особливостей використання поняття «Україна» щодо ранньомодерної доби. У польській історіографії поняття вживається амбівалентно. Здебільшого йдеться про звужене семантичне наповнення – «козацькі краї», яке історично домінувало в першій половині XVII ст. Водночас з'явилися порухи до використання поняття «Україна» в ширшому розумінні, яке прямує до «України» як еквівалента «Русі». Як зазначав Х. Літвін, «термін Україна в епоху Хмельницького (після 1648 р.) почав уживатися як означник організму державного чи квазідержавного»⁵⁴. Натомість у середовищі традиційного крила російській історіографії з'явилася тенденція по суті зворотна. Якщо до 1990-х рр. поняття «Україна» активно вживалося в широкому значенні, то нині пішли заклики відмовитися від понять «Україна», «український» стосовно до ранньомодерних часів на тій підставі, що вони постійно еволюціонували, а тоді вживалися в іншому семантичному наповненні, ніж у модерному XIX ст. й пізніше⁵⁵. Поява такого підходу цілком очевидна: використовуючи еволюцію самоназви українського світу, навіть враження про самоідентифікаційний розрив в Україні між ранньомодерними часами і XIX ст., коли почала формуватися модерна українська нація. Середина XVII–XVIII ст. в такому разі постає добою відновлення нещасливо порушеної раніше єдності в рамках «загальноросійської культури», яке не вдалося завершити, внаслідок чого у XIX ст. й почали конкурувати цілком органічний проект «великої російської нації» та його штучна альтернатива – українське модерне націотворення.

Терміни «Мала Русь», «малоросійський» не зажили в польській історіографії популярності, що у цьому випадку насамперед корелюється з приглушенням загальноукраїнського характеру відновленої козаками держави. Натомість у традиціона-

лістському таборі російської історіографії вони використовуються для додаткового підкреслення органічної належності України до московського світу. У перших двох випадках спекулятивно декларується вимога досягти чистоти понятійного апарату шляхом якомога ширшого вживання «історичних понять» на позначення українських земель, що потрапили під царську зверхність та «малороссянин» чи «русскій» для ідентифікації населення⁵⁶. Відтак заперечується правомірність використання поняття «українець» та й, за великим рахунком, «український»⁵⁷. Насправді вживання понять «Малоросія», «малоросійський» замість «Україна», «український» призводить до вкорінення в науковій літературі та свідомості сучасного семантичного наповнення термінів «малоросійського циклу». Подання «Малоросії» як частини «Великої Росії» не має нічого спільного зі співвідношенням цих понять у головах української еліти середини XVII-XVIII ст., коли Мала Русь / Малоросія були тотожні Україні й мислилися первісною Руссю, розширення якої дало Велику Росію. Це підкреслювало спадкоємність між Київською Руссю та Гетьманщиною / Малою Руссю / Малоросією. Крім того, у візії традиціоналістів територіальний вимір «Малої Росії» / «Малоросії» штучно змінюється впродовж другої половини XVII ст. відповідно до цього. Уявлення українського населення про просторове наповнення поняття «Мала Росія» та його співвідношення з «Україною» та «Гетьманщиною» до уваги не береться.

Водночас вимог про чистоту понять не дотримуються, коли йдеться про ранньомодерну самоназву українців «русини» та про Русь як тогочасну самоназву нарівні з якою від середини XVII ст. починає використовуватися поняття «Україна». Із вигодою для концепції «загальноросійської культури» русинів та Русь подають не як належало б це робити під кутом настанов про чистоту «понять», а керуючись виключно фонетичними особливостями сучасної російської мови. Відтак русини стають «русскімі», а не «русінамі», прикметник же від Русі не «русинський», а «русскій»⁵⁸. Правда, зустрічаються й випадки коректного подання русинів не як тотожних «русскім», а як «рутєнів»⁵⁹.

Модернізатори О. Баранова, С. Лобачов та А. Каменський паралельно використовують поняття «Мала Росія» та «Малоросія»⁶⁰ як синонімічні поняттю «Гетьманщина», а Т. Таїрова-Яковлева заперечує це. Основний аргумент дослідниці зводиться до того, що за XIX–XIX ст. поняття стало політизованим і нині неможливо відродити його семантичне наповнення середини XVII–XVIII ст., коли воно перебувало в активному обігу в Гетьманщині та Московії⁶¹. У своїх працях Т. Таїрова-Яковлева вживає поняття «Малоросія», «малоросійський» у звуженому форматі, не як самостійне, а лише для демонстрації історичної термінології⁶².

Показово, що для позначення громадянської війни другої половини XVII ст., польські історики не використовують поняття «домова війна», що дозволяє уникнути смислових нашарувань, однак, безумовно, заважає концептуалізувати події в ширших контекстах. Уживається поняття «Руїна», яке нині дискутується в українській та російській історіографіях⁶³. Старт до жвавого обміну думками дала активна реанімація Т. Таїровою-Яковлевою «Руїни» для позначення громадянської війни в Україні другої половини XVII ст. Дослідниця навіть винесла його у назву однієї зі своїх монографій⁶⁴. У сучасній українській історіографії поновлення після радянського затишшя обігу цього поняття підтримують Ю. Мицик, Д. Наливайко, З. Когут, О. Субтельний, Ф. Сисин. Проти висловилися В. Горобець і Т. Чухліб. Перші два і вступили в полеміку з петербурзькою дослідницею.

Обгрутовуючи правомірність використання поняття «Руїна», Т. Таїрова-Яковлева, передусім зважала на переплетення двох чинників: історичності поняття (його вживали в Україні в другій половині XVII – на початку XVIII ст.) та відсутності на ньому пізніших політизованих нашарувань⁶⁵. З сутнісного боку, за «Руїну» промовляв комплекс чинників, який увінчували поступова деградація в Гетьманщині державної ідеї та запекла громадянська війна: «У соціально-політичному плані Руїна виражалася в загостренні боротьби за владу, внутрішньому безладді і соціальній напруженості. Громадянська війна, часті зміни гетьманів, втручання іноземних держав у внутрішні українські справи – характерні риси цього періоду»⁶⁶.

Аргументи Т. Чухліба, найактивнішого учасника дискусії з українського боку, щодо сумнівності використання поняття «Руїна» продиктовані невідповідністю між семантикою «руїни» як руйнування, повного занепаду чого-небудь та сутністю періоду, який так пропонують наректи. Дослідник оперує тим, що громадянську війну, яку переживало українське суспільство після смерті Б. Хмельницького, не була унікальною. Вона нагадувала внутрішні міжусобиці, які спалахували скрізь, де відбувалися подібні глибокі суспільні трансформації. Це «типовий приклад боротьби за владу під час становлення новоствореної держави». Водночас, якщо порівнювати внутрішню ситуацію в Україні напередодні української Національно-визвольної війни середини XVII ст. та після громадянської війни, не можна говорити про «руїну» в соціально-економічній сфері та в зовнішньополітичних відносинах. Хоча у випадку використання поняття «Руїна» складається враження, що «з огляду на його поліфункціональність, окрім державної політики стосується й інших сфер життя тогочасного українського суспільства – економіки, соціальних відносин, культури тощо»⁶⁷.

У цілому, термінологічний апарат, яким оперують сучасні польські та російські дослідники, демонструє як значну інерційність у підходах, так і здатність адаптуватися до нових інтелектуальних реалій. Над модернізацією понятійного багажу тяжіють традиційні опції прочитання історії Гетьманщини, що гальмує процес оновлення понятійного ряду. Це особливо очевидно в традиціоналістському таборі російських істориків, де виразно помітні спроби зберегти в історіографічному обігові поняття, які формують російськоцентричний образ українського наративу. Водночас попри значну еволюцію підходів польських істориків до прочитання ранньомодерної української історії, навіть дослідники, які генерують якісно нові інтерпретації, посплюговуються поняттями, що входять у протиріччя з пропонованою концептуалізацією й на маркерному рівні продовжують життя старим стереотипам.

¹ Wójcik Z. Ukraina w ramach Rzeczypospolitej do połowy XVII w. (prawo, programy, praktyka polityczna) // *Acta Universitatis Wratislaviensis, Historia*. – Wrocław, 1998. – S. 73.

² Plokhy S. *The Cossack and Religion in Early Modern Ukraine*. – Oxford, 2001. – S.176; Sysyn F. *The Jewish factor in Khmelnycky's Uprising // Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective / ed. P. Potichnyj and H. Aster*. – Edmonton, 1990. – S. 43–54; Idem, *War der Chmel'nycky–Aufstand eine Revolution? Eine Charakteristik der "grossen ukrainischen Revolte" und der Bildung des Kosakischen Het'manstaates // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. – 1995. – № 43. – N. 1, S. 1–18.

³ Степанков В. 1648 рік: початок Української революції чи «домо-вої війни» в Речі Посполитій? // *Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. – Київ, 2003. – Випуск 3. – С. 379–380.

⁴ Litwin H. *Od unii lubelskiej do III rozbioru Rzeczypospolitej. Rzeczpospolita ta Ukraina. Szkice wydarzeń politycznych, w: Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie / red. T. Chynczewska-Hennel i N. Jakowenko*. – Lublin, 2000. – S. 94.

⁵ Tamże. – S. 95–96.

⁶ Tamże. – S. 98.

⁷ Kłoczowski J. *Europa Środkowo-Wschodnia w XIV–XVII wieku // Historia Europy Środkowo–Wschodniej*. – T. 1. – S. 186, 206.

⁸ Markiewicz M. *Historia Polski 1492–1795*. – Warszawa, 2009. – S. 486.

⁹ Franz M. *Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI–XVII wieku*. – Toruń, 2005. – S. 270–271, 287, 322.

¹⁰ Samsonowicz H., Wyczański A., Tazbir J., Staszewski J., Kizwalter T., Nalecz T., Paszkowski A., Chwalba A. *Polska na przestrzeni wieków*. – Warszawa, 2006. – S. 252.

¹¹ Tamże.

¹² Markiewicz M. *Historia Polski 1492–1795*. – S.486, 498.

¹³ Augustyniak U. *Historia Polski 1572–1795*. – Warszawa, 2008. – S. 600, 667.

¹⁴ Leśniak R., Ryś J. *Wielka historia Polski 1586–1696*. – Kraków, 1998. – S. 94.

¹⁵ *Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu „Ogniem i Mieczem (1648–1651) / Oprac. M. Nagielski*. – Warszawa, 1999.

¹⁶ Мыщук Ю.А. Наследие Речи Посполитой в современной украинской историографии // Украина и соседние государства в XVII веке // Материалы международной конференции – Санкт-Петербург, 2004. – С. 113.

¹⁷ Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Czudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658–1660. – Warszawa, 2008. – S. 10.

¹⁸ Див. хоча б: Абросимова СВ., Антонов А.В. Богдан Хмельницький в пам'ятках історії та культури з колекції Дніпропетровського історичного музею // До 400-річчя з дня народження Богдана Хмельницького. Збірник статей. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 3.; Мицик Ю. Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації // Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя з дня народження великого гетьмана). Збірник наукових праць. – Київ, 1995. – С. 25.

¹⁹ Андреев А.И. На пути к Полтаве.– Москва, 2009. – С. 294; Восточные славяне в XVII–XVIII веках: этническое развитие и культурное взаимодействие. Материалы «круглого стола» // Славяноведение. – 2002. – № 1. – С. 15; Заборовский Л. Переяславская рада и московские соглашения 1654 года: проблемы исследования // Россия – Украина: история взаимоотношений. – Москва, 1997. – С. 40; Флоря Б.Н. Отношение украинского казачества к Речи Посполитой во время казачьих восстаний 20–30-х гг. XVII века и на начальном этапе Народно-освободительной войны // Славяноведение. – 2002. – № 2. – С. 34.

²⁰ Андреев А.И. На пути к Полтаве. – С. 297.

²¹ Артамонов В. Очаги военной силы украинского народа в конце XVI–XVIII вв. // Белоруссия и Украина. История и культура. Ежегодник 2003. – Москва, 2003. – С. 60; Заборовский Л.В. Порты, Крымское ханство и государства Центральной и Восточной Европы в 1648–1654 гг. // Османская империя и страны Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. Часть 1. Главные тенденции политических взаимоотношений. – Москва, 1998. – С. 191; Рогожин Н.М., Санин Г.А. Россия и Украина в XVI–XVIII вв. // История и историки. Историографический вестник. 2004. – Москва 2005. – С. 334.

²² Заборовский Л.В. Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40–60-х гг. XVII: Документы. Исследования. – Москва, 1998. – Ч. 1: Источники времени гетманства Б.М. Хмельницкого. – С. 9; Его же. Переяславская рада и московские соглашения... – С. 40; Санин Г.А. Антиосманские войны в 70–90-е годы XVII века и государственность Украины в

составе России и Речи Посполитой // Россия – Украина: история взаимоотношений. – Москва, 1997. – С. 61, 64.

²³ Заборовский Л.В., Флоря Б.Н. Народно-освободительная война украинского народа и отношения католической, униатской и православной церквей в Восточной Европе в середине XVII в. // Дмитриев М.В., Заборовский Л.В., Турилов А.А., Флоря Б.Н. Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и Белорусии в конце XVI – первой половине XVII в. Часть вторая. Брестская уния 1596 г. Исторические исследования. – Москва, 1999. – С. 177; Флоря Б.Н. Отношение украинского казачества к Речи Посполитой... – С. 50–51.

²⁴ Круглый стол по проблеме терминологии и хронологии истории Украины XVII в. // Украина и соседние государства в XVII веке. Материалы международной конференции. – Санкт-Петербург, 2004. – С. 230.

²⁵ Таирова-Яковлева Т.Г. Вольности шляхетские и казацкие: от отчины «Речь Посполитая» к «отчизне нашей Малороссийской» // *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków międzynarodowych ze Stolicą Apostolską i Ukrainą / pod red. M. Drozdowskiego, W. Walczaka i K. Wiszowatej-Walczak.* – Białystok, 2012. – S. 197.

²⁶ Баранова О.В. Российско-украинские договоры в XVII–XVIII веках. – Автореф. дис. к. и. н. – Брянск, 2002. – С. 3.

²⁷ Див. хоча б: Иванов Д.И. Речь Посполитая в планах московских политиков накануне виленских переговоров 1656 года (из истории международного кризиса в Восточной Европе середины XVII века // *Славяноведение.* – 2002. – № 2. – С. 52. Национальные окраины Российской империи. Становление и развитие системы управления. – Москва, 1997. – С. 118.

²⁸ Шкваров А.Г. Петр I и казаки. – Санкт-Петербург, 2010. – С. 128.

²⁹ Кочегаров К.А. Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. – Москва, 2012. – С. 12.

³⁰ Заборовский Л. Переяславская рада... – С. 45.

³¹ Флоря Б.Н. Спорные проблемы русско-украинских отношений в первой половине и середине XVII в. // *Белоруссия и Украина...* – С. 36.

³² Брехуненко В.А. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. – С. 139–284; Плохий С. Наливайкова віра.. – С. 348–422; Чухліб Т. Проблема ратифікації Переяславсько-московських домовленостей 1654 року // *Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження).* – Київ, 2003. – С. 764–774.

³³ Кулиш П.А. История воссоединения Руси. – Москва, 1874. Про «возз'єднавчу» концепцію П. Куліша див.: Ясь О. Образи Переяслава в

українській історіографії академічної доби (початок XIX – кінець 80-х рр. XX століття) // Переяславська рада 1654 року... – С. 543–546; Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії // Там само. – С. 487–488.

³⁴ Флоря Б.Н. Спорные проблемы... – С. 37.

³⁵ Заборовский Л.В. Порты, Крымское ханство и государства... – С. 213.

³⁶ Алмазов А. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672–1687). – Москва, 2012. – С. 7; Кочегаров К.А. Речь Посполитая и Россия в 1680–1686 годах. Заключение договора о Вечном мире. – Москва, 2008. – С. 7; Санин Г.А. Антиосманские войны в 70–90-е годы... – С. 63–65;

³⁷ Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька протекція // Київська старовина. – 2001. – № 3. – С. 87.

³⁸ Алмазов А.С. Рецензія на книгу Т.Г. Таировой-Яковлевой «Гетманы Украины: история о славе, трагедиях и мужестве. – Москва; Санкт-Петербург // Меншиковские чтения. – 2011: Материалы чтений, Березово (Ханты-Мансийский автономный округ – Юрга), 12–13 ноября 2011 г. – Вып. 8. – Санкт-Петербург, 2011. – С. 86.

³⁹ Алмазов А.С. Политический портрет... – С. 22; Кочегаров К.А. Русское правительство... – С. 3, 25; Нариси історії Росії.. – С. 373.

⁴⁰ Артамонов В.А. Очаги военной силы... – С. 60; Санин Г.Н. Антиосманские войны... – С. 64.

⁴¹ Див. хоча б: Заборовский Л.В., Флоря Б.Н. Народно-освободительная война украинского народа... – С. 175.

⁴² Заборовский Л.В. Переяславская рада.. – С. 43–46, 48; Заборовский Л.В., Флоря Б.Н. Народно-освободительная война. – С. 177,181; Флоря Б.Н. Отношение украинского казачества... – С. 36.

⁴³ Артамонов А. Украинско-русская конвергенция... – С. 609–610; Его же. Очаги военной силы... – С. 60, 65; Национальные окраины... – С. 133; Кочегаров К.А. Речь Посполитая и Россия.. – С. 26; Кулакова В.Ф. Политическая ситуация на Украине в начале XVIII века и украинский поход Карла XII. – Автореф. к.и. н. – Санкт-Петербург, 2009. – С. 3; Санин Г.Н. Антиосманские войны... – С. 63; Восточные славяне в XVII–XVIII веках... – С. 9.

⁴⁴ Лазарев Я.А. «К вашей яснеложности охочий слуга»: к вопросу о функционировании неправительственных связей в российско-украинских отношениях в 20-е – первой половине 30-х гг XVIII в //

Правящие элиты и дворянство в России во время и после петровских реформ (1682–1750). – Москва, 2013. – С. 410; Таирова-Яковлева Т.Г. Вольности шляхетские и казацкие... – С. 201.

⁴⁵ Круглый стол про проблеме... – С. 220.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Kroll P. Od ugody hadziackiej do Czudnowa... – S. 10.

⁴⁸ Kaczmarczyk J. Rzeczpospolita trojga narodów. Mit czy rzeczywistość. Ugoda hadziacka – teoria i praktyka. – Kraków, 2007. – S. 71, 138; Kłoczowski J. Europa Środkowo-Wschodnia w XIV–XVII wieku. – S. 188; Litwin H. Od unii lubelskiej do III rozbioru Rzeczypospolitej... – S. 95.

⁴⁹ Заборовский Л.В. Переяславская рада и московские соглашения... – С. 64; Санин Г.В. Антиосманские войны... – С. 63; Kłoczowski J. Europa Środkowo-Wschodnia w XIV–XVII wieku. – S. 187; Leśniak F., Wielka historia Polski 1586–1696. – Kraków, 1998. – S. 101, 102; Kroll P. Od ugody hadziackiej do Czudnowa... – S. 9; Колодзейчик Д. Tertium non datur? Турецька альтернатива в зовнішній політиці Козацької держави // Гадяцька унія 1658 року. – Київ, 2008. – С. 67.

⁵⁰ Markiewicz M. Historia Polski 1492–1795. – S. 534.

⁵¹ Serczyk W.A. Wpływ czynników zewnętrznych na formowanie się świadomości państwowej Kozaczyzny // П'ятий конгрес Міжнародної асоціації україністів. Історія. Частина 1. – Чернівці, 2003. – С. 148.

⁵² Kłoczowski J. Europa Środkowo-Wschodnia w XIV–XVII wieku. – S. 188; Litwin H. Od unii lubelskiej do III rozbioru Rzeczypospolitej... – S. 85.

⁵³ Bobiatyński K. Od Smoleńska do Wilna. Wojna Rzeczypospolitej z Moskwą 1654–1655. – Zabrze, 2004. – S. 18–19; Litwin H. Od unii lubelskiej do III rozbioru Rzeczypospolitej... – S. 100.

⁵⁴ Litwin H. Od unii lubelskiej do III rozbioru Rzeczypospolitej... – S. 84.

⁵⁵ Дискуссия // Белоруссия и Украина... – С. 58.

⁵⁶ Лазарев Я. Великороссийская администрация на Гетманской Украине... – С. 3; Его же. «Ласковый теленок двух маток сосет»... – С. 211–212; Петрухинцев Н.Н. Царствование Анны Иоановны. Формирование внутреннего курса и судьбы армии и флота. 1730–1735. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 129.

⁵⁷ Дискуссия // Белоруссия и Украина... – С. 56, 58; Восточные славяне в XVII–XVIII веках... – С. 25.

⁵⁸ Артамонов В.А. Очаги военной силы... – С. 61; Заборовский Л.В., Флоря Б.Н. Народно-освободительная война... – С. 177. Флоря Б.Н. Отношение украинского казачества к Речи Посполитой... – С. 46.

⁵⁹ Восточные славяне в XVII–XVIII веках... – С. 25; Дискуссия // Белоруссия и Украина... – С. 52.

⁶⁰ Баранова О.В. Российско-украинские договоры... – С. 10; Лобачов С.В. Патриарх Никон. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 168; Каменский А.Б. От Петра I до Павла I. Реформы в России XVIII века. Опыт целостного анализа. – Москва, 1999. – С. 295.

⁶¹ Круглый стол про проблеме... – С. 220; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради II до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). – С. 3.

⁶² Таирова-Яковлева Т.Г. Вольности шляхетские и казацкие. – S. 202–204.

⁶³ Kaczmarczyk J. Rzeczpospolita trojga narodów... – S. 72, 138; Kroll P. Od ugody hadziackiej do Czudnowa. – S. 9.

⁶⁴ Яковлева Т. Руїна Гетьманщини...

⁶⁵ Яковлева Т. Украина в XVII веке: Руина, революция // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII століття). – Київ, 2005. – № 5. – С 670.

⁶⁶ Яковлева Т. Руїна Гетьманщини... – С. 4.

⁶⁷ Чухліб Т. «Руїна» Гетьманщини чи боротьба за утвердження Української козацької держави (спроба започаткувати дискусію щодо одного історичного терміну) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII століття). – Київ, 2004. – № 4.– С. 489–492.